

Kombinimi i roleve semantike me funksionet sintaksore në foljet psikologjike

Hyrje

Foljet psikologjike janë folje ndërvetore. Në klasën e foljeve ndërvetore (interpersonale) ato përbëjnë grupin më të madh. Foljet ndërvetore, siç shihet edhe nga emërtimi, shënojnë veprime, procese, gjendje, që janë karakteristikë vetëm e botës njerëzore. Në këtë klasë të gjerë, që përbën rreth 30% të sasisë së përgjithshme të foljeve të një gjuhe, kemi dalluar tri grupe:

- Foljet psikologjike: dashuroj, urrej...
- Foljet e veprimit: blej, lexoj, llogaris...
- Foljet e komunikimit: flas, raportoj, shpjegoj ...

Një veçori e përgjithshme e foljeve ndërvetore është kauzaliteti implicit. Të gjitha foljet ndërvetore përmbajnë shkakësi në semantikën e tyre. Në ndërtimet, ku ato marrin pjesë, shkakësia është e kapshme dhe e analizueshme, mjafton folja, pa qenë nevoja për elemente përbërëse ku shkakësia jepet eksplicit.

Shkakësia në foljet e veprimit është e llojit arsye, është racionale. Arsyet, që motivojnë veprimet tona, merren, konceptohen si shkaqet e tyre. Aty, ku shfaqet folësi, shfaqet racionaliteti, arsyeja, qëllimi, shkakësia. Ky mendim mbështetet dhe nga thënia- devizë e W. Dilthey „Natyren ta shpjegojmë, shpirtin ta kuptojmë“¹

Dukuria „arsye“ është objekt studimi i hermeneutikës, teorisë së interpretimit; ndërsa shkakësi është objekt i shkencave të natyrës, jep raporte natyrore. Edhe foljet e komunikimit fshehin në përmbajtjen e tyre kauzalitet. Si folje performative ato synojnë ndikim ndaj bashkëbiseduesit. Synimi/ qëllimi, që ato shprehin, vlen si arsye për pasojën që rrjedh në aktin perlokutiv.

Mbi shkakësinë implicite të foljeve psikologjike do të flitet në paragrafët e mëposhtëm.

Foljet psikologjike shprehin ndjenja

Ndjenjat janë karakteristikë e përgjithshme kulturore e ekzistencës njerëzore. Duke u nisur nga një postulat i tillë duhet që edhe konceptet mbi ndjenjat në çdo gjuhë të jenë të njëjtë. Por nuk ndodh ashtu. Po të krahasojmë përdorimin e vetë konceptit **ndjenjë** në disa lidhje në gjuhën

1 Jung, M., *Dilthey zur Einführung*, Junius Verlag, Hamburg, 1996, f. 38

shqipe, gjermane, franceze dhe italiane do të vëmë re ndryshimin në vëllimin kuptimor të konceptit dhe termit përgjegjës.

- *ndjenjë trishtimi*
- *ndjenjë vetmie*
- *ndjenjë urie (?)*

- *ein Gefühl der Traurigkeit*
- *ein Gefühl der Einsamkeit*
- *ein Hungergefühl*

- *un sentiment de tristesse*
- *un sentiment de solitude*
- *un sentiment de faime (?)*

- *un sentimento di tristezza*
- *un sentimento di solitudine*
- *un sentimento di fame (?)*

Në gjermanisht (edhe në anglisht) koncepti me termin përkatës përdoren për të dhënë edhe ndijimet trupore; në shqip, në frëngjisht e në italisht – jo. Ndiijimet trupore (kam etje, kam uri, mërdhah etj.) nuk kanë bazë konjitive dhe si të tilla nuk implikojnë (mendime a) vlerësime.

Përkufizimet e koncepteve shkencore duhet të marrin parasysh detyrimisht kuptimet e tyre në gjuhën e përditshme. Shtrirja e shkencës në jetën e përditshme lehtësohet shumë, nëse një koncept i caktuar shënohet me një term, kuptimi shkencor i të cilit mbulohet gjerësisht nga kuptimi përdorimor i tij në jetën e përditshme. Fjala shqipe „ndjenjë“ si një primitivum semantik qëndron në raporti 1:1 ndaj konceptit universal përgjegjës që gjen shprehje në çdo gjuhë. Në punimin tonë termi dhe koncepti „ndjenjë“ do të kenë një vëllim më të vogël se fjala dhe koncepti në jetën e përditshme. Ndiijimet trupore do të përjashtohen nga objekti. Një kufizim i tillë nuk është arbitrar, por i përgjigjet reduktimit në fushën e fenomeneve prototipe. Nëse do të pyetemi: ç’janë ndjenjat; do të përgjigjeshim spontanisht: dashuria, urrejtja, simpatia, neveria, frika, halli, inati zemërimi, hidhërimi dhe gëzimi. Do të mbeteshim pa gojë, nëse do të grupoheshin në klasën e ndjenjave dhe gjendje të tilla: mërdhah, kam etje/ uri etj. Gjuhëtarja italiane Zammuner ka realizuar me shumë grupe studentësh italianë teste, ku ka rezultuar se fjalë, si : gioja, paura, tristezza, amore, felicità, rabbia und odio shënojnë ndjenja, madje prototipe.

(Shënim: Ndiijimet trupore dallohen nga emocionet dhe nga fakti që

ata janë reaksione ndaj ngacmimeve të brendshme, ndërsa emocionet, zakonisht, janë reagime ndaj ngacmimeve të jashtme)

Fenomeni „ndjenjë“

Po e fillojmë paragrafin me dy përkufizime fjalorësh:

Në “Fjalorin e Gjuhës Shqipe”, Tiranë 1984 fjala ndjenjë ka këto kuptime:

1. Gjendje e brendshme e njeriut, që shkaktohet nga veprime të botës së jashtme... ana e brendshme emocionale e njeriut ose shfaqja e jashtme e saj.
2. Vetëdije
3. Aftësia për të kuptuar, vlerësuar etj. një dukuri: ndjenja e së bukurës ...
4. Qëndrim e sjellje...: ndjenja fisnike ...
5. Dashuri, qëndrim i përzemërt...: iu zgjua ndjenja...

Në fjalorin “Wahrig” përgjegjësja gjermane “Gefühl” e fjalës shqipe “ndjenjë” përkthuhet kështu kuptimisht:

1. Ndijim shqisor....
2. Gjendje shpirtërore
3. Ide (në thënie, si: nuk e kam idenë) ...

Si në shqip, ashtu dhe në gjermanisht e në gjuhë të tjera fjala “ndjenjë” ka një kuptim, që referon në gjendjen shpirtërore, në botën e brendshme emocionale të njeriut. Foljet psikologjike shënojnë ndjenja në kuptimin e gjendjeve shpirtërore.

Ndjenja si përmbajtje e foljeve psikologjike ka të bëjë vetëm me emocionet. Në rastin e emocioneve kemi gjithnjë një komponente vlerësuese. Një ndër përkufizimet më të suksesshme të konceptit „ndjenjë/emocion“ është ai i psikologut amerikan Paul Ekman²:

„Emocioni është një proces që realizohet përmes një vlerësimi mental, d.m.th. një vlerësimi automatik të një objekti ose shkaktohet nga një situatë dhe shoqërohet me ndryshime fiziologjike, konjitive, me përjetime subjektive dhe me një ndryshim të sjelljes.“

Në studimet e sotme mbi foljet psikologjike operohet gjithnjë me konceptin “ndjenjë prototipe”. Kjo ndodh për shkak se fusha leksikore – semantike, ku manifestohet kjo dukuri, është e paanë. Nga ana tjetër dhe kufijtë me dukuri të tjera të ngjashme shpesh janë të paqartë.

2 Ekman, P., *All emotions are basic*, New York, 1994, f. 16

Nocioni „ndjenjë prototipe“ është i një rëndësie të veçantë në studimin sistemor të ndjenjave.

Dukuria e prototipeve në fushën e emocioneve lidhet me çështjen se a ka emocione që janë elementare në bllokun e madh të sentimenteve. Rolf Kailuweit³ përmbledh në klasën e emocioneve prototipe ato, që Ekman i sheh si të gjithëgjendshme, në çdo kulturë e gjuhë dhe që shoqërohen me mimikën e fytyrës. P. Ekman dallon shtatë emocione prototipe: befasimi, hidhërimi, neveria, inati/zemërimi, përbuzja, frika, gëzimi.

Edhe pse mbështeten në prototipat e dalluara nga Ekmann, Johnson/Oatley⁴ e reduktojnë sasinë e prototipave në pesë: lumturia, hidhërimi, zemërimi, frika, neveria. Në fakt ata nuk i quajnë prototipa, por ndjenja-bazë. Këto koncepte duhen menduar si familje, elementet përbërëse të të cilave kanë ngjashmëri njëri me tjetrin. Njëkohësisht këto familje shërbejnë dhe si mbikoncepte për tërë nënklasat e emocioneve. Dallimi i koncepteve- bazë në fushën e paanë të emocioneve i jep çdo studimi një kuadër të domosdoshëm.

Ndjenja si skenë

Në pikëpamje semasiologjike Tesniere⁵ e paraqet kuptimin e foljes si një dramë të vogël (petit drame):

“Bërthama foljore shpreh një dramë të vogël. Si një dramë ajo përmban detyrimisht një proces dhe (shumë shpesh) aktorë e rrethana”. Ky përkufizim u shkon shumë për shtat foljeve psikologjike.

Ndërsa Tesniere raportet midis foljes dhe argumenteve të saj i përshkruan si një skenë teatri, Fillmore zgjedh për të paraqitur këtë lidhje një sfond statik që e quan „frame“ (kuadër)⁶. Psikologu Friedhart Klix⁷ bën fjalë për konstelacione situative. Por nuk janë vetëm foljet që paraqesin ndodhi ose konstelacione situacionale. Ka dhe emra, si „stuhi, shah, etj.“

Edhe Fillmore vetë e përdor termin e tij „frame“ për konstelacione situative komplekse. Këndvështrimi onomasiologjik është pikënisje e përshkrimit të situatave komplekse. Koncepti „ndjenjë“ paraqet një përmbajtje komplekse të integruar në një sfond. Kjo përmbajtje e ky sfond duhet të shënohet me një term të goditur. Ndër termat e njohur: **ndodhi, kuadër, skenë** më i përdorshmi sot në gjuhësinë europiane është **skenë**. Është termi i përdorur nga Tesniere. Edhe Fillmore në punimet e para

3 Kailuweit, R., *Syntax und Semantik französischer und italienischer Gefühlverben*, Niemeyer, Tübingen, 2005, f.58

4 Johnson/Oatley, *The language of emotions an analysis of a semantic field*, në *Cognition and Emotion* 3/2, 1989, f. 81-123

5 Tesniere, L., *Elements de syntaxe structurale*, Paris, 1965, f. 102

6 Fillmore, Ch., *The case vor case*, New York, 1968, f. 26

7 Klix, F., *Die Natur des Verstandes*, Göttingen, 1992, f. 239

e përdor këtë term, **scene**. Në fakt, edhe termi tjetër i Fillmore **frame** (kornizë/ kuadër) është shumë i përhapur. Ideja fillestare e Fillmore, që një folje është e qarkuar nga një konstelacion argumentesh me role të ndryshme semantike, është kritikuar, sepse ajo sugjeron idenë që ky konstelacion argumentesh janë në një farë mase të pavarur nga folja. Ndjenja, shahu, stuhia nuk shënojnë vetëm kuadrin, kornizën e diçkaje, por një përmbajtje të tërë me të gjitha njësitë përbërëse dhe raportet e tyre.

Termi **skenë** ka përparësinë që shënon jo vetëm vendin, ku gjendet ose ndodh diçka, por dhe përmbajtjen e asaj që ngjan, ndodhinë vetë. Ndjenja e konceptuar si skenë përmban dhe aktantë, dhe raportet midis tyre. Në këtë skenë “aktorët” (aktantët sipas Tesniere) kanë role të përcaktuara. Skena plotësohet nga elementet rrethanore, që shërbejnë si kulise të saj dhe formojnë sfondin kohor, vendor ose japin rrethana të tjera. Rrethanorët përmbajnë gjithashtu informacion që lidhet me ndodhinë. Në të gjithë skenën folja luan rolin kryesor, si të thuash është regjisori, që e organizon tërë “shfaqjen”.

Të gjitha foljet kanë vetinë që të kërkojnë gjymtyrë të tjera gjatë formimit të fjalive. Një folje hap vende bosh për gjymtyrë të caktuara.

Valenca dhe gramatika e foljes

Gramatika e foljes është bërthama e çdo gramatike. Qëndrimi sintaksor i foljes përcakton në mënyrë vendimtare strukturën e fjalisë. Një paraqitje e konstrukteve të mundshme të përcaktuara nga folja lidhet ngushtë me konceptin valencë.

Teoria e valencës duhet parë si pjesë integrale e gramatikës së varësisë. Gjuhësia e ka huazuar termin nga kimia. Koncepti dhe termi valencë, pothuaj me vlerën që ka sot, është sjellë në gjuhësi nga Tesnieri.⁸

Në analizën e tij strukturore të fjalisë ai niset nga folja. Aftësinë e foljes për të marrë një sasi të caktuar „aktantësh” e quan valencë. Krahas aktantëve dallon dhe „cirkonstans”(rrethanorë). Ndryshe nga aktantët, që i kërkon valenca foljore dhe janë për nga sasia të kufizuar, cirkostantët/ rrethanorët, megjithë varësinë e tyre nga folja, janë jo vetëm fakultativë, por dhe në sasi të pakufizuar.

Sipas numrit të aktantëve (argumenteve) foljet mund të jenë 1-, 2-, 3-, 4- valente.

Folje 1- valente janë: fle, teshtij, lulëzon etj.

Folje dyvalente: pi, lexoj, hap, gropos etj.

Folje trevalente: jap, vendos etj.

Folje trevalente: furnizoj, sjell etj.

Folja nuk përcakton vetëm numrin e argumenteve, por dhe llojin e tyre.

8 Tesnieri, L., *Esquisse d'une Syntaxe structurale*, Paris 1953.

Pothuaj të gjitha foljet kërkojnë një argument, që realizohet në rasën emërore. Foljet tranzitive kërkojnë një argument të realizuar me një element në rasën kallëzore. Etj.

Që nga Tesnieri kryefjala nuk e ka më rolin e gjymtyrës kryesore, sepse ajo njësoj si të gjitha argumentet e tjera është gjymtyrë e varur nga folja. Gramatika e varësisë operon vetëm me një gjymtyrë kryesore, që është folja. Folja është “regens”, drejtuesi superior, nga ajo varen të gjitha gjymtyrët e tjera. Gjymtyrët e tjera, si: nyja, mbiemrat varen nga emrat, të cilët nga ana e tyre varen nga foljet.

Rolet semantike

Plotësive u imponohen ose u atribuohen në fjali role të caktuara, role që ata nuk i kanë në natyrën e tyre (jashtë fjalive). Rolet semantike⁹ vështrohen në pikëpamje gjuhësore, nuk kanë të bëjnë me referentët e realitetit objektiv. Engel i quan relatorë semantikë dhe nënkupton me ta kuptimin që zhvillohet (te plotësi) gjatë kombinimit të përmbajtjes foljore me përmbajtjen e plotësive. Në krahasimin e gjuhëve relatorët semantikë luajnë një rol të rëndësishëm, sepse ndodh që strukturave të thella identike u përgjigjen në gjuhë të ndryshme struktura krejt të ndryshme sipërfaqësore.¹⁰

Engeli njih katër relatorë:¹¹ Agentiv (lat. Agens ,veprues’) (AGT), Affektiv (lat. affectio ,gjendje’) (AFF), Lokativ (lat.: locus ,vend,) (LOC) dhe Klasifikativ (lat. classis ,klasë’) (KLS). Në secilën klasë dallon disa nënklasa.

Teoria e roleve tematike në kuadrin e gjenerativizmit njihet dhe si teoria “theta”. Teoria “theta”, përveç numrit të argumenteve që duhet të marrë një folje, përshkruan dhe rolet apo veçoritë që duhet të ketë një argument. Argumentet (plotësat) pajisen me role tematike nga folja. “Çdo argument bart një dhe vetëm një rol tematik.”¹²

Teori theta njih këto role tematike:

- Agjenti
- Aktori
- Pësuesi
- Tema
- Përjetuesi

9 Shih, Büntig, Karl – Dieter, *Einführung in die Linguistik*, Frankfurt 1971, f. 22.

10 Kjo duket qartë po të krahasojmë fjali gjuhësh të ndryshme. P.sh.: Ushtarët nuk kishin më granata. Ky është përkthimi i fjalisë në gjuhën latine: Militibus tela desunt. Sipas Fillmore të dy plotësat ushtarët dhe militibus do të kishin një semantikë relacionale të njëjtë, edhe pse me struktura sipërfaqësore të ndryshme. Ndërsa për Tesnieren ushtarët (emërore) do të ishte aktant i parë, ndërsa militibus (dhanore), aktant i dytë.

11 Engel, U., *Semantische Relatoren (separat)*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1996, f. 17

12 Memushaj, R. *Gjuhësia gjenerative*, Tiranë 2008, f. 169.

- Përfituesi
- Lokativi
- Pikësynimi
- Burimi

Agjenti është bërësi i ndërgjegjshëm i një veprimi.

Aktori është bërësi jofrymor i një veprimi. Çdo agjent është një aktor, por jo e kundërta.

Pësuesi – objekti i drejtpërdrejtë i veprimit, gjendja e të cilit ndryshon pas veprimit.

Tema: objekt i veprimit të foljes, njësia që lëviz, ndryshon pozicion ose gjendje nga veprimi.

Përjetuesi: pjesëmarrësi që përjeton një ndjenjë apo emocion.

Përfituesi: qenia a madhësia që përfiton nga një veprim.

Lokativi: hapësira a pika në të cilën ndodh një veprim.

Pikësynimi: është objekti apo pika drejt së cilës orientohet a shkon lëvizja.

Burimi: objekti a pika nga e cila rrjedh veprimi.

Një listë interesante e roleve semantike është dhe ajo që propozon Jakobs¹³:

Agens, patiens, recipient, experiencer, stimulus, instrument, benefaktiv (vepruesi, pësuesi, marrësi/pritësi, përjetuesi, stimuluesi, instrumenti, përfituesi).

Numri dhe llojet e relatorëve semantikë, siç shihet, janë të ndryshëm nga shkolla në shkollë, nga autori në autor. Veç një gjë është e sigurtë: krahas roleve semantike të hetuara e të dalluara ka dhe kufizime të tjera semantike të diktuar nga folja.

Principi kauzal

Që në fillim mund të themi që kauzaliteti i foljeve që tregojnë gjendje shpirtërore, ashtu siç është trajtuar nga mendimtarë dhe linguistë të ndryshëm bashkëkohorë, mbështetet ndjeshëm dhe dukshëm në teori rrymash filozofike të vjetra dhe të reja, rrymash që kanë bërë objekt vëzhgimi lidhjet e marrëdhëniet shkakore në botën që na rrethon. Në trajtimin që vijon do të prezantojmë konceptet shkakore që kanë shërbyer si ideatore të mendimeve linguistike për shpjegimin e çështjes sonë: foljet “psikologjike” dhe realizimi i strukturës së tyre argumentore.

Principi kauzal ka një rëndësie të veçantë në perceptimin dhe konceptimin e botës nga njeriu. Ky princip bazohet në pranimin e një shkakut për çdo ngjarje. Nuk ndodh asgjë pa një arsye, pa një shkak. Platoni e formulon kështu këtë ide: „Çdo ndodhi ka në origjinë domosdoshmërisht

13 Jacobs, J., *Kontra Valenz*, Trier, 1994, f. 53

një shkak.”¹⁴ Ndërsa Kanti shprehet: „Të gjitha ndryshimet ndodhin sipas ligjit të lidhjes së shkakut me pasojën.”¹⁵

Filozofi David Hume¹⁶ e vështrojnë principin kauzal si një relacion ontologjik që ekziston në vetë objektet. Idetë dhe formulimet e Hume përshkruajnë edhe sot diskutimet mbi kauzalitetin. Hume e lidh gjithashtu ekzistencën e relacioneve shkakore me eksperiencën e njerëzve. Një relacion, një lidhje shkakore e objekteve dhe e ngjarjeve rroket vetëm nga mendja e subjektit suditës të botës që është i pajisur me eksperiencën e vet në njohjen e botës. Për herë të parë, Hume vendos kështu një lidhje midis mendimit filozofik mbi metafizikën e kauzalitetit dhe psikologjisë njerëzore që merr pjesë në kuptimin dhe shpjegimin e lidhjeve shkakore.

Identifikimi dhe kufizimi i raporteve shkakore vështirësohet nganjëherë për shkak të ngatërimit të këtyre raporteve me relacionet midis dukurive/ndodhive që ngjasin njëra pas tjetrës. Dukuria që ndodh, në kohë, para një tjetre cilësohet si shkak, dukuria që pason (në kohë) merret si pasojë. Raporte të tilla nuk janë gjithnjë shkakore. Për të trajtuar e shmangur këtë problem janë zhvilluar teori të ndryshme, në themelin e të cilave qëndron formulimi i principit kauzal si një lidhje logjike midis një shkakut të domosdoshëm për të sjellë një pasojë të caktuar.

Le të kthehemi dhe njëherë te Hume.¹⁷

Për të ilustruar principin kauzal ai përdor dukurinë e përplasjes së dy bilave në një tryezë bilardoje. Bila lëvizëse prek bilën në qetësi e cila fillon dhe ajo të lëvizë. Zhvendosja hapësinore e bilës së dytë ndodh për shkak të bilës së parë lëvizëse. Është e qartë: pa “transferimin” e forcës nga objekti i parë tek i dyti, ky i fundit do të qëndronte në vend. Kështu, bila e parë është shkak për zhvendosjen e së dytës. Përmbledhtazi mund të themi: dy objekte ose dukuri janë në lidhje shkak-pasojë kur përmbushen këto kushte:

- lëvizja fillestare e objektit të parë
- kontakti midis objekteve
- pas kontaktit, fillim i lëvizjes ose i ndryshimit të objektit të dytë si pasojë e transferimit të energjisë.

Në këto kushte qartësohet identifikimi i një objekti ose i një ngjarjeje si shkak i diçkaje.

Problemi i seleksionit është një çështje tjetër filozofike që lidhet me

14 Platon. *Sämtliche Werke*, Bd. 1, Übersetzer Schleiermacher, roro, 2004, f. 237.

15 Kant, I., *Kritik der reinen Vernunft*, Werkausgabe in 6 Bänden, Band 2, Darmstadt, 1781/1983, f. 89

16 Shih, Hume, D.: *Eine Untersuchung über den menschlichen Verstand*, Reclam, Philipp, jun. GmbH Verlag, 1968.

17 Shih, Hume, D.: *Eine Untersuchung über den menschlichen Verstand*, Reclam, Philipp, jun. GmbH Verlag, 1968.

konceptimin e kauzalitetit. Një pasojë rrjedh rëndom jo nga një, por nga disa shkaqe. Mill¹⁸ është një nga filozofët e parë që janë marrë me këtë çështje. Në librin e tij ai thekson që shpjegimi i një raporti shkakor, zakonisht, mbështetet vetëm në kushtet, në arsyet e njohura dhe të kapshme nga njeriu. Një sërë shkaqesh të tjera mbeten në hije, të pazbardhura. Për ta ilustruar këtë mendim ai sjell shembullin e një burri që bie nga shkalla dhe vdes. Si shkak i vdekjes merret rënia nga shkalla. Por mbeten të papërfillura shkaqe të tjera si: pesha e burrit, forca e gravitetit etj. Janë një grup arsyesh që sollën vdekjen e personit, por në shpjegimin e saj një pjesë e tyre nuk përmenden, edhe kur nënkuptohen.

Në studimin e komunikimit midis njerëzve duhet dalluar kjo dysi: nga njëra anë shpjegimi i plotë i shkaqeve në raportet shkakore, nga ana tjetër, në gjuhën e përditshme, përmendja vetëm e një pjese të shkaqeve të këtyre dukurive. Talmy¹⁹ në punimet e tij mbi shprehjen gjuhësore të marrëdhënieve shkakore dhe mbi semantikën e koncepteve kauzale merret posaçërisht me këtë dukuri. Ai ballafaqon dy fusha përdorimi të konstrukteve shkakore: shkencat e natyrës dhe gjuhën e përditshme. Në shkencat e natyrës raportet shkakore vrojtohen me imtësi për të zbuluar të gjitha shkaqet dhe pasojat e mundshme, të gjitha lidhjet reciproke. Në ligjërimin bisedor ndodh që lidhja shkakore të paraqitet autonome, domethënë nuk jepet asnjë shkak. Talmy²⁰ jep dhe një shembull tjetër ilustrues, një cisternë që rrjedh. Ndërsa një vëzhgim shkencor sheh në këtë rast një konglomerat arsyesh, në një bisedë të përditshme kjo dukuri ndodh të jepet thjesht me thënien/fjalinë “Cisterna rrjedh.” ose “ Nga cisterna rrjedh ujë.”

Vlen të përmendim dhe vërejtjen e Carnap-it²¹ lidhur me këtë dukuri. Ai shprehet që në shtjellimin e një lidhjeje kauzale shpallen shkaqe të ndryshme nga persona të ndryshëm. Kjo kushtëzohet nga interesat e ndryshëm të ligjëruesve. Edhe Carnap vëren që në ligjërimin e zakonshëm, të përditshëm, sasia e shkaqeve që prodhojnë një pasojë reduktohet.

Kjo veçori e ligjërimin të përditshëm analizohet dhe shpjegohet në drejtimin filozofik të quajtur: Modeli ligjërimor pragmatik i seleksionit të shkaqeve.

Sipas këtij modeli shpjegimet e lidhjeve shkakore në ligjërimin bisedor duhet të trajtohen në kuadrin e pragmatikës ligjërimore. Në ndërtimin e ligjërimin të përditshëm luajnë rol faktorë të tillë, si situata konkrete, folësi, dëgjuesi, informacioni sociokulturor i tyre, komunikimi.

18 Mill, J.S.:1874, *Buch III, Kapitel V, §3*, 1874.

19 Talmy, L.: *Cognitive Semantics*, de Gruyter, Berlin, 2007, f. 121.

20 Talmy, L.: *Cognitive Semantics*, de Gruyter, Berlin, 2007, f. 125.

21 Carnap, R.: *Einführung in die Philosophie der Naturwissenschaft...*, München, 1969

Përmbledhje

Të kuptuarit e botës nga njeriu drejtohet nga principi i shkakësisë. Ky është i montuar në aparatin njohës të njeriut. Shpallja e një objekti ose ndodhie si shkak në gjuhën bisedore nuk lidhet me qëllimin e zbulimit të morisë shkakore, por orientohet nga situata dhe nga interesat e biseduesve.

Principi kauzal ka gjetur në linguistikë një truall të përshtatshëm zbatimi. Teoritë dhe përshkrimet e ndryshme që merren me foljet “psikologjike” (Psychverben) mbështeten të gjitha në principin filozofik kauzal. Disa e shprehin hapur mbështetjen (explicit) si Croft në “Kognitive Kausalkettentheori.”²² Të tjerë ndjekin implicit linjat, idetë dhe konceptet filozofike kauzative që trajtuam më lart. Këtu mund të përmendim modelet e ndryshme semantike të Dowty²³, Van Valin/LaPolla²⁴ etj.

Shkakësia implicite

Kauzaliteti implicit është veçori e përhershme e foljeve ndërvetore-psikologjike, të cilat evidentojnë (tregojnë) si shkaktar të përmbajtjes së shprehur në folje ose subjektin, ose plotësin në kallëzore, rrallë në dhanore:

- (a) Eva e admiron Dorinën.
- (b) Eraldi na befasoi të gjithë.
- (c) Elës i pëlqen Dritani.

Në shembullin (a) gjendja e shprehur nga folja admiroj shkaktohet nga Dorina (kall) dhe përjetohet nga Eva (sub).

Në fjalinë (b) Eraldi (sub) është shkaktar i gjendjes së shprehur nga folja dhe të përjetuar nga të gjithë (kall).

Në fjalinë (c) Ela (dhan) është përjetues i gjendjes së shprehur nga folja dhe të shkaktohet nga Dritani (sub).

Në pikëpamje të roleve semantike foljet psikologjike karakterizohen nga një veçori e përgjithshme:

Ato nuk marrin agjent (veprues) ose pacient (pësues) në kuptimin e ngushtë të termit, siç ndodh me foljet veprore *vras*, *shkruaj*. Ato plotësohen me gjymtyrë (plotësia/ argumente) të cilat, veç funksionit sintaktik, luajnë dhe rolin semantik të stimuluesit (stimulus) ose të përjetësuesit (experiencer)²⁵.

22 Shih, Croft, W.: *Case marking and the semantics of mental verbs*. Në: *Semantics and the Lexicon*. Botuar nga, James Pustejovsky, Dordrecht, 1991, F. 55 – 72.

23 Dowty, D.: “Thematic proto-roles and argument selection”. Në: *Language* 67/3, 1991, f. 547- 619 1991.

24 Van Valin/LaPolla: *Syntax. Structure, meaning and function*. Cambridge, 1997.

25 Lidhur me termat: ne jemi përpjekur t’i shqipërojmë, siç kemi thënë dhe më sipër, në paragrafin ku është trajtuar teoria e valencave, teoria e plotësive dhe e roleve semantike.

Më poshtë do t'i trajtojmë më gjerësisht rolet semantike në bashkëvjajtje me foljet që tregojnë gjendje psikologjike. Struktura e roleve semantike të këto folje paraqitet ndryshe nga ajo e foljeve të tjera që tregojnë veprim ose e foljeve ergative.

Foljet psikologjike përmbajnë gjithnjë kauzalitet implicit

Foljet e grupit në fjalë përmbajnë gjithnjë shkakësi implicite në semantikën e tyre. Edhe paraqitje krejt minimale tregojnë që veprimet ndërvetore, ndër to edhe gjendjet psikologjike, referojnë te një shkak dhe te një përjetim, ose te një shkaktar dhe te një përjetues:

(d) *Andin e irriton Besa...*

(e) *Inës i pëlqen Arturi...*

Në shembullin (d) marrëdhënia shkakore konceptohet si lidhje e gjendjes së shkaktuar te Andi nga Besa. Ndërsa në shembullin (e) stimul, shkaktar është Arturi, ndërsa Ina është përjetues.

Në literaturën gjuhësore të kohëve të fundit, për të provuar shkakësinë, që përmban semantika foljore (në foljet ndërvetore), janë përdorur teste të ndryshme. Grimschaw dhe Van Valin/La Polla praktikojnë si test perifrazën. Sipas këtyre autorëve me anë të perifrazimit tregohet që folje, si: *tremb, magjeps* etj. u japin ndërtimeve, ku bëjnë pjesë, kuptime shkakore. Ndërtime të tilla, që përmbajnë folje ndërvetore, mund të shtjellohen në konstrukte të perifrazuara paralele, ku shkakësia shfaqet eksPLICIT:

(f) *Stuhia na trembi = (f1) Stuhia bëri që ne të trembeshim.*

Perifrazimi mund të bëhet jo vetëm me ndërtime me folje kauzative (bën etj), por edhe me një konstrukt të varur shkakor:

(g) *Vera e ka frikë Gencin.*

(h) *Vera e ka frikë Gencin, sepse ai është brutal.*

Thënia (f) është perifrazuar në konstruktin (f1). Të dyja ndërtimet janë barasvlera semantike, veç, në shembullin (f) jepet implicit ajo që në shembullin (f1) jepet eksPLICIT. Është fjala për shkakësinë. Në (h) shkak shprehet gjuhësisht, në (g) sugjerohet nga folja dhe merret me mend, gjithnjë presupozohet një shkak.

Në rastin e perifrazimit të dyja konstruktet duhet të kenë një sasi të njëjtë argumentesh (plotësash). Një strukturë shkakore duhet të ketë, së paku, dy argumente (stimul – përjetues). Kështu, foljet njëvalente nuk

Gjithesesi shqipërimi ka qenë dhe mbetet problem, për shkak se disa aspekte të këtyre teorive nuk janë trajtuar gjerësisht në gjuhësinë tonë, ose nuk janë trajtuar fare. Kështu përkthimet, shqipërimet e termave, që gjëlljnë në këto fusha, janë të ndryshme nga autorë të ndryshëm. Unë jam përpjekur të jap ndihmesën time, e sigurtë që ka vend për korrigjime dhe përmirësime.

përbëjnë strukturë shkakore. Ndërtimet e perifrazuara duhet të përmbajnë folje, të paktën, dyvalente. (Nga ky rregull bëjnë përjashtim disa ndërtime ku përjetuesi shprehet me një element në rasën dhanore, stimuli nuk shprehet gjuhësisht, por nënkuptohet nga konteksti: *më vjen për të qarë, më dhimbet, më plas shiprti* etj.)

Një mënyrë tjetër testimi për të vërtetuar kauzalitetin implicit është dhe i ashtuquajtur i dekompozim i predikatit. Në këtë rast provohet nëse predikati është i zbërthyeshëm në dy komponente. Komponentja e parë duhet të shënojë veprim, komponentja e dytë – gjendje.

Edhe studimet, dhe eksperimentet psikologjike e psikolinguistike²⁶ mbështesin konkluzionin e arritur me anë të testimit për natyrën kauzale të foljeve që tregojnë gjendje shpirtërore. Shprehje të tilla gjendjesh shpirtërore, pavarësisht nga struktura e tyre argumentore (plotësore), shënojnë raporte kauzale. Eksperimentet janë zhvilluar në laboratore ose në auditore. Objekt i kërkimit kanë qenë shprehje me folje që shënonin gjendje shpirtërore. Dëgjuesit duhej të bënin interpretimin e thënieve duke u nisur nga semantika e foljeve. Interpretimi kishte të bënte me formimin e një pjese të varur që ishte rrjedhë logjike e thënieve të cituara:

(i) *Maria e çudit Enon ...* (Interpretimi): meqë është tepër inteligjente ...

(j) *Maria e do Enon...*

Në pjesën dërrmuese të interpretimeve thëniet e gjetura ishin pjesë të varura shkakore, gjë që flet për natyrën implicite të kauzalitetit në folje të tilla. Foljet psikologjike e kanë shkakun me vete, brenda tyre. Çdo folje psikologjike paraqet një ndodhi, është një skenar që pas dukjes, shfaqjes, fsheh shkakun. Ndodh që shkakun të jetë dhe evident, i dukshëm:

(k) *Ai ishte mrekulluar nga fjalët e saj.*

Është një skenë, një ndodhi e tërë që shpaloset me foljen *mrekullohem*.

Të gjitha foljet dhe shprehjet foljore që shënojnë emocione dhe gjendje shpirtërore përmbajnë në semantikën e tyre shkakësi implicite. Në ndërtimet, ku ato marrin pjesë, ekziston një marrëdhënie shkakore midis stimulit dhe përjetuesit. Ndjenja që provon përjetuesi konceptohet si pasoja e një shkakun që rrjedh nga stimuli:

(l) *Andeta më tërheq.* Interpretimi: Andeta (stimuli) prodhon tek unë atë gjendje (pasoje) që quhet tërheqje.

Le t'u kthehemi dhe njëherë shembujve (i) dhe (j):

26 Shih, Härtl, H.: *Cause und Change. Thematische Relationen und Ereignisstrukturen in Konzeptualisierung und Grammatikalisierung*. Berlin, 2001

(i) *Maria e çudit Enon ...*

(j) *Maria e do Enon...*

Vëmë re që në rastin (i) stimuli *Maria* është në rasën emërore, përjetuesi *Enon* – në rasën kallëzore, në shembullin (j) Stimuli *Enon* është në rasën kallëzore, përjetuesi *Maria* është në rasën emërore. Këtë dukuri të variacionit rase të roleve semantike stimul dhe përjetues do ta trajtojmë në segmentin që vijon.

Variacioni kombinues i roleve semantike me funksionet sintaksore te foljet psikologjike

Edhe pse çështja e dallimeve midis plotësive dhe rrethanorëve ende nuk është sqaruar plotësisht, një tematikë e re, që lidhet me këtë çështje, ka hyrë në fokusin e studimeve gjuhësore në fushën e gramatikës së foljes. Është fjala për principet e kombinimit të roleve semantike me funksionet sintaksore. Kjo çështje ka të bëjë me strukturën argumentore të foljes. Nga hetimet dhe studimi i kësaj dukurie në gjuhë të ndryshme rezultojnë disa principe të përgjithshme mbi bazën e të cilave bëhet ky kombinim. Problemi i kombinimit të roleve semantike me funksionet sintaksore është i lidhur ngushtë me rasat dhe me kuptimet e tyre, sepse funksionet sintaksore realizohen me forma rasash të ndryshme.

Në foljet që shënojnë gjendje psikologjike kemi një kombinim interesant të dy argumenteve që kërkon folja me rolet semantike që u cakton ajo atyre. Ndërsa në foljet që tregojnë veprime, vepruesi (agjenti) leksikalizohet te subjekti, përjetuesi – te objekti plotësi në kallëzore), në ndërtimet me folje psikologjike ndodh ndryshe. Ka folje të cilat stimuli shfaqet si subjekt (frikësoj, tmerroj, lodh, shqetësoj etj.), ka dhe folje ku pësuesi kombinohet me subjektin (dashuroj, urrej, admiroj, përbuz etj.) Ka dhe disa folje ku stimuli del si subjekt, ndërsa përjetuesi si plotës në dhanore: *më pëlqen, më shijon, më bie në sy, më plas shpirti, më rëndon, më dridhet mishtë* etj.

Siç do të shohim dhe më poshtë një teori interesante për shpjegimin e kësaj dukurie të foljet psikologjike është ajo e Dowty-t, teoria e protoroleve, protoagjentëve dhe protopacientëve.

Ka disa kohë që foljet “psikologjike” me veçoritë e tyre e kanë shqetësuar e trubulluar mendimin gjuhësor. Është, pothuaj, një rregull i përgjithshëm që roli semantik (tematik) i agentit projektohet te subjekti. Ndërsa roli i pacientit (pësuesit) projektohet zakonisht te plotësi në kallëzore. Si në shqip, ashtu dhe në shumë gjuhë të tjera nuk takohet shfaqja e anasjelltë: kombinimi i agentit (vepruesit) me plotësin në kallëzore (kundrinorin e drejtë) dhe i pacientit (pësuesit) me subjektin. Krejt ndryshe paraqitet puna me rolin semantik “eksperiencer” (përjetues).²⁷

27 “Eksperiencer” (përjetësues) shënon bartësin e një procesi mendor-ndjenjësor.

Edhe në shqip si dhe në shumë gjuhë të tjera, ai mund të dalë herë si subjekt, herë si plotës në kallëzore (kundrinor i drejtë). Folje, që kërkojnë përdorimin e rolit tematik të përjetuesit të shoqëruar me një subjekt janë: *dashuroj, urrej, admiroj, përbuz etj.*

Folje që kërkojnë kombinimin përjetues-plotës në kallëzore janë: *frikësoj, tremb, lodh, shqetësoj, mërzis etj.*

Çështja, që e ka shqetësuar dhe e shqetëson mendimin gjuhësor, është:

Pse kombinimi i roleve tematike agent/ pacient (veprues/pësues) me gjymtyrët e fjalisë është i përcaktuar dhe i pakthyeshëm (agjenti është subjekt, pacienti është objekt), ndërsa kombinimi i roleve stimulus²⁸/ eksperiencer (stimul/ përjetues) me funksionet sintaksore është i lëvizshëm, i ndryshueshëm, reversibël?

Përmbledhje

Në këtë paragraf trajtuam kombinimin e roleve semantike me funksionet sintaksore të foljet ndërvetore që shënojnë gjendje psikologjike . Më poshtë do ta trajtojmë më hollësisht teorinë e Dowty- t që përshkruan principet e kombinimit të dy dukurive në fjalë. Ai paraqet një model- “konkurrimi”. Midis gjymtyrëve ka një lloj konkurrimi në synimin për të realizuar funksionet qendrore sintaksore: subjekt dhe kundrinë. Gjymtyra që ka më shumë veçori agjensive bëhet subjekt, ajo që ka më shumë veçori pësuese bëhet kundrinë (e drejtë ose e zhdrejtë). Në fragmentin kushtuar teorisë së Dowty- t do të jepet informacion mbi veçoritë agjensive dhe ato pësuese të argumenteve.

Kjo rregullsi vlen vetëm për foljet në trajtë veprore. Në foljet pësore kombinimi paraqitet ndryshe.

Teoria e Dowty

Në këtë teori operohet me konceptet Agjent dhe Pacient (veprues dhe pësues) që zënë një vend qendror. Dowty²⁹ argumenton që këto koncepte nuk janë kategori monolite, por kategori të zbërthyeshme. Ato mund të zbërthehen në komponente përbërëse. Gjatë përdorimit ndodh që konceptet e përmendura të përmbajnë më shumë ose më pak komponente përbërëse të një lloji të caktuar. Mbi këtë bazë Dowty zhvillon teorinë e „Proto- Roleve“ ku përfshihen „Proto-Agens“ dhe „Proto-Patiens“.

28 Ky rol shënohet shpesh me termin “temë”. Meqë ky term nuk ka kufij të qartë, në vëllimin e tij ai përmbledh role nga më të ndryshmit semantikisht, ne preferuam termin “stimul” që shënon në rastin tonë shkaktarin e proceseve mendore – ndjenjësore të përjetuesit (eksperiencer).

29 Dowty, D.: *Thematic Proto-Roles and Argument Selektion*. Në: *Language* 1991, 67/3, f. 547-619.

Për proto-agjentin Dowty numëron këto veçori:

- është pjesëmarrës i vullnetshëm në një ndodhi ose në një gjendje (të shprehur nga folja).
- është i rrokshëm mendërisht, me anë të shqisave dhe me anë të ndjenjave.
- kushtëzon një ndodhi ose një ndryshim të një gjymtyre tjetër.
- është i lëvizshëm (drejt pozicionit të gjymtyrës tjetër)

Për proto-pacientin Dowty jep këto tipare:

- përjeton një ndryshim
- në gjendjen e tij mund të „lexohet“ zhvillimi i veprimit ose i gjendjes (së shprehur nga folja)
- ekzistenca e tij kushtëzohet nga një gjymtyrë tjetër
- në raport me gjymtyrën që kushtëzon ekzistencën e tij ka një pozicion statik

Argumentet (plotësat) manifestojnë herë më shumë, herë më pak nga veçoritë e përmendura, ndërsa të quajturat „proto-role“, „proto-agents“, „proto-paciens“ i përmbajnë, secila gjymtyrë, të gjitha këto veçori. Dowty formulon principin e mëposhtëm lidhur me kombinimin e roleve semantike me funksionet sintaksore:

“Në ndërtimet me folje që kërkojnë një subjekt dhe një objekt do të leksikalizohet si subjekt gjymtyra (argumenti) që përmban më shumë veçori të „protoagjentit“; ndërsa gjymtyra që manifeston më shumë veçori të „protopacientit“ do të leksikalizohet si objekt (kundrinë).³⁰

Nëse dy argumentet e një relacioni paraqesin të njëjtën sasi të veçorive të protoroleve, atëherë secili prej tyre konkurren për vendin e subjektit.

Në rastin e foljeve psikologjike: në disa ndërtime përjetuesi ka më shumë veti të vepruesit (agjentit), në disa të tjera stimuli manifeston më shumë veçori agentive. Këtu rolet janë të qarta. Por ndodh që të dyja gjymtyrët manifestojnë sasi të barabartë veçorish. Atëherë të dyja madhësitë, stimuli dhe përjetuesi kanë një tendencë të njëjtë të fortë, në fakt të dobët, për t'u bërë subjekt. Po cili do të bëhet subjekt. Këtu Dowty thërret në ndihmë semantikën e foljeve. Në klasën e foljeve psikologjike dallohen grupe të ndryshme. Në një grup ai përmbledh foljet me subjekt përjetuesin. Ato janë zakonisht statike (*Ana (sub) e ka frikë Erin.*). Ndërsa foljet me subjekt stimulin sinjalizojnë ndryshim (*Eri (sub) e tremb Anën.*). Kjo do të thotë që sinjalizohet ndryshimi i gjendjes së përjetuesit, i cili kalon në një gjendje të re mendore-emocionale. Sipas këtij interpretimi përjetuesi (eksperiencer)

30 Dowty, D.: *Thematic Proto-Roles and Argument Selektion*. Në: *Language* 1991, 67/3, f. 119

ka veçori të pësuesit dhe kjo bën që ai të funksionojë si objekt (kundrinë). Dhe stimuli automatikisht mbetet subjekt.

Përmbledhje

Teoria e Protoroleve e Dowty është përdorur gjerësisht në shpjegimin e dukurisë në fjalë, në raste gjuhësh të ndryshme. Duke u njohur me këtë teori, menjëherë vë re se ajo mbështetet në principin logjik të transferimit të energjisë në rastin e lidhjes kauzale që është trajtuar e ilustruar bindshëm nga Hume. Kështu, problemi i raportit shkak-pasojë në ndërtimet me folje ndërvetore (interpersonale) nuk mund të shtjellohet e të zgjidhet kënaqshëm pa u lidhur me filozofinë.

Stimuli si shkak

Stimuli në ndërtimet me folje psikologjike është shkak i emocionit të përjetuar nga gjymtyra tjetër që kërkon folja, përjetuesi.³¹ Le ta ilustrojmë këtë formulë me shembuj:

(p) *Talenti i poetit e mahniti publikun.*

(q) *Gënjeshttrat e tij e zhgënjyen.*

Në fjalinë e parë elementi *talenti* shënon një tipar i cili shkakton një gjendje emocionale te gjymtyra tjetër publikun. Gjymtyra *talenti* kryen funksionin e subjektit, gjymtyra tjetër *publikun* kryen funksionin e plotësit në kallëzore (objektit). Folja i cakton gjymtyrës së parë rolin semantik të stimulit, gjymtyrës tjetër rolin semantik të pësuesit. Stimuli është dhe shkak i përjetimit, i emocionit të përjetuesit, emocioni i tij është pasoja.

Në fjalinë e dytë te subjekti *gënjeshttrat e tij* projektohet roli semantik i stimulit që shkakton gjendjen emocionale të objektit *e (atë e)* i cili luan dhe rolin e përjetuesit.

Kauzaliteti i foljeve të tilla provohet me mjete e mënyra të ndryshme. Ne kemi përmendur më lart mënyrën e perifrazimit me fjali shkakore. Një mënyrë tjetër evidentimi i shkakësisë, që përmban folja, do të ishte transformimi i fjalisë me anë të shoqërimit të foljes së dhënë me foljen (kauzative) *bëj*: *Talenti i poetit bëri që të mahnitej publiku.*

Krahas testimeve për të provuar dhe argumentuar kauzalitetin e foljeve psikologjike, janë bërë dhe testime për të diferencuar shkakun dhe pasojën në ndërtimet me folje psikologjike.³² Nga testimet ka rezultuar:

31 Shih, Kutscher, S.: *Kausalität und Argumentrealisierung. Rollensemantik der Psychverben*, Tübingen, 2009, f. 89.

32 Shih, Härtl, H.: *Cause und Change. Thematische Relationen und Ereignisstrukturen in Konzeptualisierung und Grammatikalisierung*. Berlin 2001;
Wegener, H.: *Zum Bedeutungs- und Konstruktionswandel bei psychischen Verben*, Nö:

gjymtyra që luan rolin e stimulit është gjithnjë shkak, pavarësisht nëse ajo është subjekt ose objekt. Testimet dhe eksperimentet janë zhvilluar me material e folës gjuhësh të ndryshme, anglisht, gjermanisht, holandisht, italisht, kinezisht, shqip etj. Në asnjë rast nuk është interpretuar përjetuesi si shkak i përmbajtjes së foljes. Studimet dhe eksperimentet në gjuhë të ndryshme kanë theksuar tezën se stimuli në ndërtimet me folje emocionale është gjithnjë shkak. Kjo tezë vlen dhe për shqipen. Stimuli konceptohet si shkak, stimuli është shkak në të gjitha proceset dhe gjendjet mendore-psikologjike, në të gjitha realizimet gjuhësore (me folje psikologjike) të këtyre dukurive. Kjo thënie vlen si në pikëpamje ontologjike, ashtu dhe në rrafshin gjuhësor të shprehjes së fenomeneve të tilla. Stimuli shkakton emocionin.

Përjetuesi si komponent i domosdoshëm

Gjendja psikologjike dhe emocioni nuk janë ekzistentë, po që se nuk perceptohen, nuk përjetohen nga dikush. Perceptuesi është një gjymtyrë e domosdoshme e foljeve psikologjike. Sepse nuk mund të kemi:

Andi më tërheq, por unë nuk përjetoj gjë. (?)

Nëse folësi dhe përjetuesi nuk janë identikë, ekzistenca e përjetuesit është e domosdoshme për të perceptuar shkakun dhe për ta përjetuar atë.

Kuptimi i një foljeje psikologjike përcaktohet nga gjendja mendore-shpirtërore e përjetuesit dhe jo nga veprimi i kryer nga stimuli. Kështu përmbajtja e foljes *mahnis* ka të bëjë me perceptimin e referentit-përjetues, që e vlerëson si mahnitës një veprim ose një veti të referentit-stimul. Ky vlerësim/përjetim i përjetuesit nuk i nënshtrohet kontrollit të referentit-stimul. Kjo do të thotë që referenti-stimul përpiket ta mahnisë referentin përjetues. Ia arrin ose jo qëllimit, kjo nuk është nën kontrollin e tij.

Perceptimi i vetëdijshëm dhe vlerësimi i stimulit nga përjetuesi është i një rëndësie të veçantë. Nga ana tjetër përjetuesi si argument i një foljeje psikologjike është një gjymtyrë tejet rëndësore. Siç del dhe nga shumë studime³³ valenca e një foljeje psikologjike kërkon gjithnjë një argument-përjetues. E njëjta gjë nuk mund të thuhet për stimulin. Kështu mund të pohojmë: në gjuhën shqipe dhe në shumë gjuhë të tjera ka folje psikologjike njëvalente. Në gjuhën shqipe me vlerën e foljeve të tilla dalin shpesh njësi frazeologjike. Argumenti i vetëm i domosdoshëm në thënie të tilla është përjetuesi:

Deutsch – kontrastiv, Tübingen, 2001.

33 Shih, Kutscher, S.: *Kausalität und Argumentrealisierung. Rollensemantik der Psychverben*, Tübingen, 2009, f. 82.

*Po më luan mendja.
Më qan zemra.
Më dridhet mishtë.
Më bie bretku.*

Një argument tjetër në të mirë të kësaj teze janë dhe hulumtimet në fushën e emocioneve.³⁴ Punimet në këtë sferë tregojnë se emocionet e përjetuara mund të kontrollohen me vetëdije. Ndërsa stimuli nuk ka ndikim kontrollues ndaj emocioneve, që shkakton, përjetuesi mund të përpunojë strategji të ndryshme për t'i vënë ato nën kontroll. Roli i përjetuesit për nga vlera dhe rëndësia në strukturën argumentore të foljeve psikologjike mund të krahasohet me atë të vepruesit në foljet e tjera. Ata ngjasin dhe në pikëpamje morfosintaksore.³⁵ B. Primus³⁶ e quan përjetuesin një kusht të domosdoshëm në një situatë psikologjike. Përjetuesi përcakton veçoritë që duhet të përmbajë një objekt për të qenë stimul. Primus e ilustron këtë mendim me një shembull domethënës:

Lulja ka disa veçori, aromën, ngjyrën, formën. Por përjetuesi vendos se cila veçori vendoset në fokus gjatë një situatë perceptivë-emocionale. Mund të jetë ngjyra, kur është fjala për pamjen, mund të jetë aroma në lidhje me nuhatjen etj. Primus e shpall përjetuesin si konstitutiv për interpretimin e stimulit, vetëm në sajë të përjetuesit bëhet i mundur interpretimi i ndikimit, i pasojës që rrjedh nga veprimi i stimulit. Kështu përjetuesi, në raportet shkakore të proceseve psikologjike është gjymtyrë e pavarur. Ndërsa stimuli, në pikëpamje të varësisë shkakore, është gjymtyrë e varur nga përjetuesi.³⁷

Primus ndërton dhe një hierarki të argumenteve të foljeve psikologjike ku përjetuesi ka rangun më të lartë: *Experiencer* > *Stimulus*. Kjo vërtetohet dhe nga fakti që përjetuesi realizohet gjuhësisht si një argument/plotës i detyrueshëm, stimuli – jo. Gjithnjë sipas Primus kjo hierarki me mbivendosje të përjetuesit vlen vetëm për foljet jokauzative që shënojnë ndijime të thjeshta (më intereson, më shijon, më pëlqen).³⁸

Ndërsa në foljet kauzative, që shënojnë procese emocionale të

34 Shih, Maus/Bunge/Gross: *Automatic emotion regulation*, Në: *Psychologie Social and Personality, Compas 1*, 2008, f. 146 – 167.

35 Shih, Dowty, D.: *Thematic proto-roles and argument selection*, Në: *Languege 67*, 3, 1991, f. 547- 619.

36 Primus, B.: *Semantische Rollen. Kurze Einführung in die germanistische Linguistik*, Universitätsverlag Winter, 2012, f. 56.

37 hih, Primus, B.: *Semantische Rollen. Kurze Einführung in die germanistische Linguistik*, Universitätsverlag Winter, 2012, f. 60.

38 Shih dhe trajtimin tonë të paraqitur në: *Disa veçori të foljeve interpersonale - psikologjike, pa subjekt, njëvalente në gjuhën shqipe e gjermane*, Cikël leksionesh, 2015

shkaktuara me vetëdije nga një stimul, procese që prekin ndjenjën e një përjetuesi, stimuli si shkak vlerësohet më lart nga përjetuesi (Stimulus > Experiercer).³⁹

Sipas mendimit tonë numri i foljeve njëvalente që mund të dalin pa stimul është i kufizuar. Në princip foljet psikologjike janë dyvalente. Ato kërkojnë një stimul dhe një përjetues. Edhe shembulli me lulen, i paraqitur nga Primus, mund të interpretohet dhe kështu: një lule shkakton një ndjesi, një gjendje, në sajë të veçorive të saj ekzistente dhe jo, p.sh., për shkaqe akustike. Kështu stimuli, shkaktari me veçoritë e tij jep kornizën, terrenin, ku ndodh përjetimi. Duhet të ekzistojë një objekt a një ndodhi që të mund të përjetohet, të perceptohet. Kjo të kujton mendimin filozofik të Levis: “Nëse nuk ka stimul, nuk ka as përjetues të një gjendjeje, anasjelltas, po të mos ekzistojë përjetuesi, nuk mund të ketë as stimul”.⁴⁰

Edhe në thëniet e llojit *po më luan mendja* etj., ku jepet eksplicit vetëm përjetuesi, stimuli nënkuptohet, nuk shfaqet në fjali, por konteksti/situata japin information mbi të.

Të dyja argumentet ku projektohen stimuli dhe përjetuesi janë kusht për ekzistencën e një gjendjeje mendore-psikologjike të shprehur nga një folje. Si stimuli, ashtu dhe përjetuesi gjenden në të njëjtin rrafsh në hierarkinë e roleve semantike

Përfundime

Si përfundim mund të theksojmë se foljet, që shprehin gjendje a procese psikologjike, janë, zakonisht, dyvalente. Rastet, ku ato paraqiten njëvalente, janë tepër të rralla, si në shqip (*më luan mendja*), Siç u përpoqëm të provojmë dhe më lart, stimuli dhe përjetuesi janë dy elemente të rëndësishme në ndërtimet me folje psikologjike. Këto folje, zakonisht, hapin vend për dy argumente të detyrueshme; njëri luan rolin e stimulit, tjetri të përjetuesit. Stimuli, si shkaktar i gjendjes, që provon përjetuesi, mund të jetë frymor, ide ose objekt. Përjetuesi është gjithnjë qenie njerëzore. Si stimuli, ashtu dhe përjetuesi gjenden në të njëjtin nivel në hierarkinë e roleve semantike .

39 Shih, Primus, B.: *Semantische Rollen. Kurze Einführung in die germanistische Linguistik*, Universitätsverlag Winter, 2012, f. 79.

40 Shih, Levis, D.: *Counterfactuals*. Blackwell&Harward U.O.,1973, f. 63.

Abstract

One of the most important issues in discussion at present is the coordination between semantics and syntax. A series of theories centre around linguistic problems in which semantics encounters syntax. One of the most interesting issues in this field is the combination of semantic (thematic) roles with the syntactic function of sentence limbs. This paper deals with a specific case of combination which occurs in sentences containing psychological verbs. In such constructions we can question the 1:1 relation between syntax and semantics.

In a narrow sense, psychological verbs denote emotions, feelings. In this paper the author focuses on the concept of "prototypical feeling", which, in turn, stems from the catalogue of seven basic emotions by P. Ekman. As Ekman puts in the category of prototypical feelings those feelings which are common to disparate countries and cultures, his concept also relates to the feelings of the Albanian worldview and their linguistic expressions. Furthermore, such verbs leave room for two obligatory arguments; one plays the role of the stimuli, the other the role of the experienced. The *stimuli* – as the cause of the state that is experienced by the experienced – can be a person, idea or object, whereas the *experienced* is always a human being.

Literaturë e konsultuar

- Büntig, Karl – Dieter: *Einführung in die Linguistik*, Frankfurt, 1971
- Härtil, Holden: *Thematische Rollen und Ereignisstrukturen psychischer Verben*, Konzeptuelle Umsetzung von Situationen in Verbbedeutung und der Status semantischer Rollen, Sankt Augustin, 2001, f. 189-194
- Croft, Wiliam: *Case marking and dhe semantics of mental verbs. Semantics and the Lexicon*. Botuar nga: James Pustejovsky, Dordrecht, 1991
- Dowty, David: *Thematic Proto-Roles and Argument Selektion*. Language 1991, 67/3
- Ekman, Paul: *All emotions are basic*, New York, 1994
- Engel, Ungel:, *Semantische Relatoren* (separat), Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1996
- Fillmore, Charles: *The case vor case*, New York, 1968
- Härtil, Holden: *Cause und Change. Thematische Relationen und Ereignisstrukturen in Konzeptualisierung und Grammatikalisierung*. Berlin 2001;

- Hume, David: *Eine Untersuchung über den menschlichen Verstand*, Reclam, Philipp, jun. GmbH Verlag, 1968.
- Jacobs, Joachaim: *Kontra Valenz*, Trier, 1994
- Jonson, Laird/Oatley, Keith: *The language of emotions an analysis of a semantic field*, Cognition and Emotion 3/2, 1989
- Jung, Mathias: *Dilthey zur Einführung*, Junius Verlag, Hamburg, 1996
- Kailuweit, Rolf: *Syntax und Semantik französischer und italienischer Gefühlverben*, Niemeyer, Tübingen, 2005
- Kant, Immanuel: *Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, Darmstadt, 1781/1983
- Klix, Friedhart: *Die Natur des Verstandes*, Göttingen, 1992
- Kutscher, Silvia: *Kausalität und Argumentrealisierung. Rollensemantik der Psychverben*, Tübingen, 2009
- Memushaj, Rami: *Gjuhësia gjenerative*, Tiranë, 2008
- Platon: *Sämtliche Werke, Bd. 1*, Übersetzer Schleiermacher, roro, 2004
- Primus, Beatrice: *Semantische Rollen. Kurze Einführung in die germanistische Linguistik*, Universitätsverlag Winter, 2012
- Talmy, Leonard.: *Cognitive Semantics*, de Gruyter, Berlin, 2007
- Tesniere, Lucien: *Elements de syntaxe structurale*, Paris, 1965
- Tesniere, Lucien: *Esquisse d'une Syntaxe structurale*, Paris 1953.
- Van Valin, Robert/Randy LaPolla, *Syntax. Structure, meaning and function*, Cambridge, 1997.
- Wegener, Heide: *Zum Bedeutungs- und Konstruktionswandel bei psychischen Verben*, Deutsch – kontrastiv, Tübingen, 2001.